

Trianon hangsúly-áthelyeződései. A történeti Magyarország tájainak és városainak megidézése az új határokon belül _____

Válaszok Trianonra

A recski vasútállomáson fából faragott, stilizált virágmotívumokkal díszített fogadócsarnok várta a vendégeket a harmincas években, mintha csak a háború előtti Tátrában lennének. Parádfürdőn kiteljesedett az illúzió: napozóteraszok, fenyvesekkel teli hegyek, sétányok és a középhegységbe áthelyezett kéktúraútvonal pótolta a magashegység elvesztését.¹ A példa is mutatja, hogy bár a magyar középosztály nem mondott le a revízióról, alkalmazkodott az új államhatárok kínálta lehetőségekhez. Parádfürdő nem egyedi eset. A megkisebbedett Magyarországon számos határon túl rekedt tájtípus, városforma és intézmény kereste helyét. A 19. században megteremtett nemzeti táj, amelynek határait a dualista államberendezkedés fél évszázadon át politikailag is egybefogta, 1920 után nemcsak széttöredezett, de megváltoztak hangsúlyai és csomópontjai is.²

A békeszerződésre adott első és elemi erővel jelentkező reakció a revízió volt.³ A Trianon-évforduló kapcsán napvilágot látott történettudományi munkák sora mutatja be, hogy a korabeli magyar középosztály 1918–19-ben múltó hadi szerencsének látta a csehek, románok, szerbek előrenyomulását.⁴ Egy veszített háborúnak a szomorú befejezéseként érzékelték a történéseket, amit valamiféle kiegyezés követhet majd.⁵ Az 1849-es katasztrófa emléke erősítette a képzetet, hogy a vesztes háború a békében megfordítható.⁶ A revíziós politika számtalan építészeti emlékműben is testet öltött,⁷ de ide sorolható a Klebelsberg-

¹ Vigyázó 1929. A fürdőnek még saját lapja is volt „Mátra: nyaralók, turisták, vendéglátó iparosok lapja (1937)” címmel.

² Keményfi 2017.

³ Horváth 1939.

⁴ Lásd: a Trianon100 kutatócsoport publikációit: <https://trianon100.hu/publikaciok> – letöltés: 2021. február 22.

⁵ Lásd pl.: Révész 2019; Egry 2015.

⁶ Tamáska 2020.

⁷ Kovács 2020.

féle „kultúrfölény”-ideológia is, amely elemi iskolák százait és egyetemeket sorát hozta létre.⁸

A második, ugyancsak széles körben ismert válasz a határon túl született meg, a regionális kisebbségpolitikában. Kós Károlyt idézem: „A régi Magyarország nincs többé számunkra, de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transylvania, vagy bármi nyelven nevezete és nevezi is a világ: feltámadt és van, minthogy volt akkor is, amikor azt hittük, mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs, és csak Magyarország van.”⁹ A transzilvanimus programját Kós építészhez illő tömörséggel fogalmazta meg: munkára, építésre szólította fel a kisebbségi létbe került magyarságot. A kibontakozó transzilvanimus saját építészeti karaktert is feltételezett, amely egyaránt merített volna a magyar, a német és a román hagyományokból.¹⁰ Már az első világháború előtt kiérlelődtek azok a jellegzetes, magasba törő, mégis masszív, a középkori provinciális gótikát megidéző formai jellegzetességek, amelyek 1920 után „erdélyi stílusként” rögzültek a köztudatban.¹¹ A többi utódállamban is találkozunk a nemzetiségek kiegyezését szorgalmazó kisebbségi regionalizmus megfelelőivel, de markáns építészeti karakter nélkül. Ha voltak is erre kísérletek, azok jellemzően az új nemzetállam törekvéseihez igazodtak, mint pl. Kassán a rondokubizmus, majd a modern térhódítása.¹²

Az imént említett kisebbségi önszerveződés és a revízió viszonylag jól kutatott témája Trianon következményeinek. Van azonban egy harmadik válasz is, amely jóval kevésbé közismert: az elszakadt területek szimbolikus és valós tereinek és azok szellemiségének áthelyeződése. Az áthelyeződés sokféle módon megtörténhetett: kezdve a népesség (és szokásainak) vándorlásától az irodalmi helyek áthelyeződésén át (pl. Erdély-irodalom Budapesten) a konkrét építészeti, tájrendezési kérdésekig. Tanulmányomban ez utóbbit fogom bemutatni, azt tehát, hogy az 1920 utáni építkezések, tájrendezési munkák, gazdasági beruházások miként hoztak létre egy párhuzamos nemzeti teret a határ két oldalán, úgymint a Táttra és az Északi-középhegység, az Adriai tengerpart és a Balaton, a fumei és a csepeli kikötő vagy éppen a kényszer-vármegyeszékhelyek kérdése. Nem állítom, hogy a következőkben felidézett helyszínek kizárólag a határon túli helyek szellemiségének áthelyeződéséből születtek volna, csupán azt, hogy 1920 utáni történetükben egy ilyen szerepkört is betöltöttek.

⁸ Romsics 1998; Ujváry 1995; Zeider 2002.

⁹ Kós 1998: 103.

¹⁰ Balogh 1998: 156.; Cseke 1997: 23.

¹¹ Déry 1995; Gall 2019; Fabó–Gall 2013.

¹² Priatková–Pásztor 2012.

Elméleti keretek

Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni, hogy jelen tanulmányt a problémafelvetés motiválta, tehát korántsem lezárt témáról van szó.¹³ Tudományterületileg az építészetről, épített környezetről és tájakról szól, de nem az építészettudomány, hanem a humán tudományok nyelvén, a történeti építésztársadalmi eszközeivel.¹⁴ Az építésztársadalmi célja, hogy a társadalmi és az épített teret egymást feltételező egységként írja le.¹⁵ Noha a fogalom csak néhány évtizede vált általánossá a szociológiában, a társadalomtörténeti kutatásokban a város fizikai megjelenésének tanulmányozása régóta bevett módszertani eszköz.¹⁶

A társadalomtudományok számára az egyik leggyümölcsözőbb megközelítés, ha az építészetet sajátos jelrendszerként értelmezik.¹⁷ Az irányzat egyik klasszikusa, Martin Krampen szerint az építészet kétféleképpen lehet jel: utalhat önmaga jelölőjeként közvetlenül a funkcionális tartalomra (mintegy beburkolva a társadalmi cselekvést), de utalhat időben és térben távoli kultúrákra, értékekre is.¹⁸ Az antik templomot hozza fel példaként, amely eredeti értelmében az ókori görög társadalom építészeti megfogalmazása, s mint ilyen, önmaga eredeti jele. Az építészeti formák azonban túlélhetik az őket létrehozó társadalmi viszonyokat, jelölőké válhatnak. A görög oszloprend egy 19. századi banképületen már a biztonságot, klasszikus eleganciát, a bizalomhoz szükséges történeti patinát jelképezi. Krampen törekvése, hogy megkülönböztesse egymástól az eredeti társadalmi közeget és annak jelbeli másolatát, igen gyümölcsöző kiindulási pont a *genius loci* áthelyeződése kapcsán. Az építészeti forma jelölő funkciója időben és térben kapcsolatokat fejezhet ki, ide értve az elveszett tájak és földrajzi terek iránti kötődést is.

¹³ A témában konferenciát is szerveztem kollégáimmal „Hangsúly-áthelyeződések – *genius loci* 2.” címmel. Szervezők: Térformák Társadalomformák Könyvsorozat és Kutatóműhely, Magyarország Felfedezése Alapítvány, Apór Vilmos Katolikus Főiskola. Vác, 2020. február 28. Szakmai vezetők: Kollár Árpád és Tamáska Máté. A konferencia előadásából készülő kötet várható megjelenése 2022. Recenzió a konferenciáról: Pleskovics 2020.

¹⁴ Az építészet, épített környezet, táj kifejezéseket a dolgozatban szinonimaként fogom használni, értve alatta az ember által kialakított mesterséges környezetet, legyen szó táji, városi léptékről vagy akár egyes épületről. Ugyanakkor a belsőépítészeti kérdésekkel már nem foglalkozom.

¹⁵ Tamáska 2020.

¹⁶ Gyáni 2016: 135.

¹⁷ Baumberger 2014.

¹⁸ Krampen 1975: 379.

A Krampen-féle szemiotikai megközelítés implicit feltételezi, hogy az építészet a nyelvhez hasonló szimbólumrendszer.¹⁹ Másfelől azonban látni kell, hogy az építészeti kommunikáció sok tekintetben el is tér a nyelvtől, sokkal stabilabb, állandóbb, a részvevők akaratától függetlenül is jelen van. Végül igen fontos különbség, hogy az építészeti szemiotika megalkotói (építészek) és használói (laikusok) között éles szaktudásbeli határ húzódik. Az alábbiakban ezekkel a kérdésekkel foglalkozom kicsit részletesebben.²⁰

Az építészet relatív stabilitásának tézise az építészetszociológián belül kialakult „társadalmi morfológia” kiindulási pontja is egyben.²¹ Az Émile Durkheim felvetette, de végül Maurice Halbwachs kidolgozta irányzat szerint állandó kölcsönhatás van egy-egy társadalmi csoport nyelvi, illetve építészeti jelekben megmutatkozó cselekvései között.²² A kétféle kódrendszer tehát egymás mellett működik, de ez nem jelenti azt, hogy minden esetben erősítsenek is egymást. Ennek számos oka lehet, de témánk szempontjából kiemelkedően fontos a változások eltérő dinamikája a nyelvi és az építészeti kommunikációban. Főként forradalmak vagy radikális életmódváltozások idején figyelhető meg, hogy az épített környezet nem „tükre”, illetve „burka” a társadalmi életnek, hanem egy korábbi állapotot rögzítő, az átalakulás sebességét fékező nehézségi erő. Ilyen helyzetekben az építészeti környezet az ellenálló csoportok számára a múlt és a stabilitás, illetve a kontinuitás szimbólumává válik.²³ A *genius loci* 1920 utáni áthelyeződése kapcsán különösen fontos látni, hogy az államkeretek gyors összeomlása közepette az épített környezet mint a korábbi államkeret váza felértékelődött a magyarság számára. Sőt, és témánk szempontjából ez az igazán lényeges, egy-egy motívum (pl. erdélyi templom) teljes áttelepítése értelmezhető egyfajta helyreállító, a kontinuitást újra megtaláló, traumafeldolgozó gyakorlatként.

Az épített környezet azonban csak akkor képes stabilitást nyújtani a csoportidentitás számára, ha az építészeti jeleket a társadalom tagjai értelmezni is tudják.²⁴ Az építészetszociológia állítja, hogy a térbeli formák (akárcsak a nyelvet alkotó hangok) önmagukban nem hordoznak jelentést, azt minden esetben a történeti időben formálódó kultúra teremti meg.²⁵ Amit Krampen a társadalmi

¹⁹ Böhm – N. Kovács – Mester 2005.

²⁰ Fischer 2009: 402.; Ankerl 1991: 51.

²¹ Halbwachs 2002.

²² Schroer 2009: 21.

²³ Halbwachs 1991: 127.

²⁴ Ekler 2018.

²⁵ Silke 2015. A kérdést persze árnyalhatja az anyag immanens tulajdonsága, amely kultúráról függetlenül rendezi a teret. A tény, hogy egy „barlang” forma bejárható, míg egy „osz-

funkciót beburkoló építészeti jelnek lát, az nem más, mint a történeti építészet modellje, melyben az építő, az építtető, valamint az épületet szemlélő általános harmadik (társadalmi közeg) egyazon vizuális kultúrában él, az üzeneteket mindenki „anyanyelvi” könnyedséggel dekódolja.²⁶ Szociológiai értelemben tehát azt mondhatjuk, hogy a történeti építészetben a társadalmi térben elfoglalt pozícióhoz normaszzerűen járultak a korszakokként változó, de a laikusok (nem építészek) számára is értelmezhető formai szimbólumok.²⁷ A 20. század ezt a közös építészeti szemiotikát felbomlasztotta. A mai építész társadalom olyan rétegizlést képvisel, amit a laikusok egyáltalán nem vagy csak megkésve tudnak (illetve akarnak) elsajátítani. Bourdieu látásmódját kölcsönözve elmondható, hogy az építészszakma nemcsak szaktudásával, de ízléspreferenciái révén is elkülönül a társadalom többi csoportjától.²⁸ Ez azonban azzal a következménnyel jár, hogy a kortárs építészet „helyes” értelmezése egy szűk csoport privilégiuma marad (másik következménye, hogy az emberek „nem értik” az építészetet). Ezek a problémák valamikor a 20. század elején kezdtek kibontakozni, és a század második felében váltak egyértelművé. Témánk szempontjából tehát 1920 után egy igen érzékeny határterületen vagyunk, amikor az építészet részben még érthető jeleket produkált, miközben egyre markánsabbá vált a szakmai rétegizlés kibontakozása is.²⁹

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az épített környezetet a tanulmányban kommunikációs médiumként értelmezem, amely társadalmi viszonyrendszereket fejez ki, illetve utalásokat és idézeteket tartalmaz. Az építészet azonban a nyelvhez képest fizikálisan stabilabb (egyben rugalmatlanabb) struktúrákat hoz létre. A társadalmi normákat képes egy gyors társadalmi átalakulási folyamatban fenntartani, illetve az átalakulást lassítani, ezáltal a folyamatosság biztonságérzetét nyújtani a vesztesek számára. Végül látni kell, hogy a 20. században az építészet széles körben elfogadott szemiotikai értelmezhetősége megbomlott, az épített környezet „helyes” értékelése a szakértelmiség privilégiumává vált. A következőkben a *genius loci* fogalmára szűkítve igyekszem körvonalazni, mit is kereshetünk voltaképpen a két világháború közti tájakban, városokban és épületekben, amikor a hangsúly-áthelyeződések után kutatunk.

lop” forma körbejárható, más-más módon rendezi maga körül az embereket. Márpedig a térben való elhelyezkedés generálja a további kommunikációs lehetőségeket is. Balogh 1983.

26 Lichtenberger 2011: 117.

27 Gráfik 1988.

28 Bourdieu 2010.

29 Allsopp 1983: 13.

A genius loci és annak áthelyezhetősége

Az építészettudományban a genius loci fogalma Norberg-Schulz³⁰ nevéhez kötődik. Munkássága röviden úgy foglalható össze, hogy az építészetet „költészetként”, hangulatteremtő és identitást teremtő tevékenységként fogta föl. A genius loci eszerint egy értelmezési lehetőség, amely az épített környezetet otthonossá, felismerhetővé, érzelmileg telítetté alakítja.³¹ Az építész tudatosan is alkalmazhat szimbólumokat, hogy tájakra, tradíciókra, kulturális berögződésekre utaljon, ezzel is segítve az otthonteremtést.³² Norberg-Schulz hatására az 1980-as évektől a posztmodern regionalizmus részeként kibontakozott egy irányzat, amely összegyűjtötte, majd kategorizálta, végül a kortárs építészetben felhasználhatóvá tette a genius locit kifejező építészeti karakterelemeket, úgymint pl. a jellegzetes színeket, arányokat, formákat, tetőidomokat, ablakkeretezéseket stb. A posztmodern regionalizmus vallja, hogy ezeknek az elemeknek az alkalmazásával, a „helyi nyelvjárás elsajátításával” aktivizálható a genius loci. A gondolat persze csak annyiban tekinthető újdonságnak, ha tudjuk, hogy a kifutó modern építészeti kánonnal szemben fogalmazódott meg.³³

Valójában a Norberg-Schulz képviselte genius loci egy, a 19. század végén egyszer már széles körben elfogadott gyakorlatot idézett meg. A historizmus korában az építészek számára természetes volt (még ha nem is nevezték genius locinak), hogy az épületek és épületrészek „másolással” kiemelhetők a tájból, és átültethetők más földrajzi környezetbe.³⁴ A 19. századi neostílusok építésze számára a szaktudás legmagasabb formája volt a másolás, a történeti stíluselemek elsajátítása és szabad variálása.³⁵ A historizáló város olyan, mint egy gyűjteményes kert: Itáliából palotákat, Németföldről biedermeier polgári idillt, Franciaországból gótikus katedrálisokat hozott haza és ültetett el a maga urbánus talajába.³⁶ Az építészek, kőművesek ezen igyekezete tökéletesen megfelelt a kor polgári ethoszának. A latinos, keresztény műveltségére büszke polgárság örömmel látta maga körül megelevenedni a tanult tájakat, illetve tanulmányútjainak és turisztikai élményeinek legszebb emlékeit.³⁷

³⁰ Norberg-Schulz 1982.

³¹ Kollár-Tamáská 2019.

³² Vecco 2020.

³³ Simon 2002. Wesselényi-Garay – Köllő 2021.

³⁴ A gondolatért köszönet Wesselényi-Garay Andornak, aki a Trianon hangsúly-áthelyező-dései konferencia vitáján hasonló felvetéssel élt.

³⁵ Hassler-Nerdinger 2010: 30.

³⁶ Sármány 1990.

³⁷ Urry 2012: 45.

A távoli tájak hangulatának építészeti másolása a szórakoztató negyedekben és a nagyobb kiállításokon érte el csúcspontját.³⁸ A számtalan példa közül csak néhány: Bécsben Kis-Velence, Budapesten Isztambul, Chicagóban kairói utca létesült.³⁹ Ugyanennek a gondolatnak tudományosan megalapozott vonulattá képezték a nemzeti táj múltját és történetét megidéző és bejárható makettek, így a millenniumi kiállításon a Néprajzi Falu, Ósbuda Vára vagy Vajdahunyad vára.⁴⁰ A kiállításokon alkalmazott áthelyezések véglegesen szélsőséges gyakorlatot követtek ugyan, de elveikben nem különböztek az eklektika által a mindennapokban alkalmazott módszerektől. Az áthelyezhetőség tekintetében a szecesszió is követte az eklektika hagyományát, csakhogy már nem csupán „építészeti elemekből” válogatott, hanem szinte bármilyen vizuális élményt képesnek érzett építészeti nyelvre fordítani. „Belga-Kongó” őserdei így vándoroltak át Belgium csavaros szecessziós házaira, a népi hímzések Lechner homlokzataira, a gépek szegecselt vaslemezei Otto Wagner, majd nyomában a Vágner fivérek pesti épületeire.⁴¹

Amikor a modern építészet az 1900-as évek elején kezdett kibontakozni, a másolásnak és az áthelyezhetőségnek ez a magától értődő gyakorlata is megkérdőjeleződött. A formálódó modern építészet teoretikusai szerint nem a formák, hanem az elvek szolgálnak tanulságul, nem a történelem során kiérlelt mintákat kell megismételni, hanem az adott kor kívánalmaihoz igazodó racionális építésmódot kell megismerni. A kialakuló modern építészeti kánon (és főként a Bauhaus) paradox módon viszonyult a helyhez. Nemzetközi elveket és univerzális formákat hirdetett, miközben rajongott az eredetiségért. Ez a különös kettőség magyarázza a népi építészet felé fordulást is, ahol még a valódi, a historizmus által meg nem rontott eredetiséget keresték.⁴²

A modern építészeti kánon azonban nem egyik napról a másikra született meg, még ha a 20. század közepén íródott építészettörténeti munkák hajlamosak is úgy ábrázolni a századot, mintha annak minden lépése csakis a modern építészet kibontakozásában megtett úthoz képest nyerne értelmet.⁴³ Az építészek és főként a változásokat lassabban követő megrendelők körében lassú és szerteágazó szellemtörténeti átmenetet figyelhetünk meg. Ezzel magyarázható, hogy 1920

³⁸ Nierhaus 2014: 142.; Székely 2012.

³⁹ Holl 2010; Tamáska 2015: 96.

⁴⁰ Ligetfalvi–Majkó 2017.

⁴¹ Veress 2017.

⁴² Moravánszky 1998: 146.

⁴³ Pevsner 1942: 345.; Major 1960: 233.

után még élt a historizmus gyakorlata és vele a genius loci direkt áthelyezhetőségének a lehetősége is.⁴⁴

A módszertan

Munkámban a műemléki vizsgálatokban alkalmazott települési karakterelemzés módszertanához fordulok segítségül. A karakterelemzés során egy-egy település épített örökségének formai számbavétele történik meg a telek- és utcaformáktól az épületek külső homlokzatdíszítéséig.⁴⁵ A karaktervizsgálatokban feltárt formákat egymással összevetve történeti kapcsolatrendszerekre derülhet fény. Ezek a kapcsolatrendszerek lehetnek tudatosak, tehát valamilyen építőműhely öröksége, de lehetnek véletlenszerűek, a táj és a tájhasználat által determináltak. Végül utalhatnak az építészet mögötti jelentésre, tehát a társadalmi funkcióra, amely létrehozta őket. Az első eset építészettörténeti, a második földrajzi, a harmadik szociológiai szemléletet követel meg.

Mindebből következik, hogy a genius loci áthelyeződése is többféle szinten következhet be. Kereshetünk olyan helyszíneket, emlékműveket, építészeti megoldásokat, amelyek direkt formai átemelése egy-egy határon túli építészeti karakterelemnek, mint pl. az erdélyies református templomok vagy az emlékművek. Kereshetünk továbbá olyan építészeti, tájépítészeti szituációkat, ahol kapcsolat fedezhető fel a látvány alapján, mint pl. az adriai és a balatoni üdülőkörzet között. Végül megragadhatunk társadalmi funkciókat, mint például az elveszett vármegyei közigazgatás áthelyeződése, amely városházák, járásbíróságok, villanegyedek építésében manifesztálódott.

A következőkben elsőként éppen a vármegyei székhelyek áthelyeződését mutatom be mint olyan helyszíneket, ahol a határ egyszerű kényszerhelyzete hozta létre a genius loci áthelyeződését. Ezután a tenger mellék és a hegyvidék áthelyeződését tárgyalom, majd a történeti emlékezet kapcsán különösen fontos műemlékek kérdéskörét. A lista korántsem teljes (gondoljunk csak az egyetemi városokra, a protestáns templomépítészetre, a Trianon-kertekre), ugyanakkor elegendően széles spektrumú ahhoz, hogy a problematikát megvilágíthassuk.

⁴⁴ Pamer 1986: 11.

⁴⁵ Krizsán 2013.

A kényszer vármegyeszékhelyek

Az első helyszín Komárom, a megosztott határváros.⁴⁶ A régi Komárom a 20. század elején Budapest mintájára fejlődött, amikor jórészt állami költségvetési támogatásokból kezdett kétparti várossá válni. Az állami közúti híd felépülte (1892) után néhány éven belül megtörtént a két part (Komárom és Új-Szöny) adminisztratív egyesítése is. A városszerkezet híven követte ezt a folyamatot. A Baross utca hídfője a budapesti Ferenciek teréhez hasonló városkapuvá vált, amelyhez elegáns angolpark csatlakozott. Az egykori hajóácsok és kereskedők lakta Komárom, amely a 19. század végén éppen a budapesti malmok konkurenciája miatt hanyatlott le, a 20. század elején egy új fejlődési pálya előtt állt.⁴⁷

1920-ban az összetartozást szimbolikusan és fizikálisan is kifejező híd hivatalos államhatárrá vált. Ezzel együtt az addig falusias délperti városrésznek kellett kitöltenie a történeti Komárom után maradt igazgatási és szellemi űrt. A megyei tisztviselőréteg jelentős része átköltözött a déli partra, ezzel pedig egyik napról a másikra áthelyeződött a régi Komárom szellemisége is. De vajon áthelyeződött-e a régi Komárom architektúrája?

A húszas-harmincas években felépült villák és az új közintézmények (járásbíróság, gimnázium, városháza, 1. kép)⁴⁸ a korszakban általános neobarokk stílust követték. Az eredeti késő barokk hazánkban egyben a 18. századi újjáépítés stílusa is volt. Ezen belül számtalan réteget figyelhetünk meg, mit pl. a városépítészettől, az egyházi és az arisztokrata barokktól. Miközben a polgárvárosok barokk, copf és rokokó polgárházai viszonylag szerény megfogalmazásúak, az egyház és az arisztokrácia központjaiban egy erősen reprezentatív formanyelv uralkodott.⁴⁹ Mivel (Észak-)Komárom arculatát mindenekelőtt a városi kereskedőréteg és a céhes iparosok (illetve a katonaság) alakították ki, a komáromi barokk praktikus és szerény. Az 1920 utáni Dél-Komárom azonban nem ehhez a szerény örökséghez nyúlt vissza, hanem az arisztokrácia és a nemesség hatalmat kifejező barokk építészettől idézte meg. Komáromban tehát egyrészt az adminisztrációs funkció nyomán beszélhetünk a *genius loci* áthelyeződéséről, másrészt építészetiileg egy általános szellemiségként az „újjáépítés (neo)-barokkja” határozta meg az formálódó városképet.

⁴⁶ A témáról bővebben a PD OTKA (2013–2017) kutatásom publikációiban írtam, amelynek címe „Kettéosztott városok tér- és társadalomszerkezete” volt.

⁴⁷ Klement 2010: 33.; Tamáska 2016.

⁴⁸ Városháza (1929): Grestenberger Ágoston és Árvé Károly. A mai Petőfi Sándor iskola (1926/27): Wälder Gyula.

⁴⁹ Ez a kettősség sokszor egyazon településen belül is érvényesül az egyházi és a polgári város kapcsán, mint pl. Esztergomban, Egerben vagy Vácon.

Más kényszer-vármegyeszékhelyeken is vegyes képet látunk. Bihar vármegye központja Nagyvárad helyett Berettyóújfalu lett. Itt is megindult a tisztviselők ideiglenes áttelepülése, mint ahogyan új közigazgatási intézmények is születtek. Utóbbiakon azonban hiába keressük a nagyváradi szecesszió továbbvitelének igényét.⁵⁰ Érződik ugyanakkor a századforduló „erdélyies” stílusának hatása. A tisztviselőtelep meredek fedélszékes épületei, a laktanya tornya vagy a Leventeház (1927) azt a középkori térdeát idézi meg, amelyet a királyi Magyarországon Erdély városai őriztek meg leginkább, s amely Kós Károly munkái révén „erdélyi” stílusként vonult be a magyar köztudatba. Ezek az épületek tehát az elcsatolt Bihar vármegye hegyvidéki területeinek karakterét hozták be egy alföldies településképpbe.

Miközben Dél-Komárom és Berettyóújfalu korábbi falusias arculatához képest új urbánus szerepkörbe kényszerült, addig Bajának, a csonka Bács-Bodrog vármegye székhelyének adottak voltak városias hagyományai. Az egykori vármegye csücskében ugyan, de hangulatában ugyanazt a dél-alföldi világot képviselte, mint az elszakadt Zombor vagy a némileg távolabbi Szabadka és Zenta. A 19. századi gabonakonjunktúrák itt is létrehozták a maguk historizáló, majd eklektikus és szecessziós épületeit, melyek kényelmesen terülnek szét az alföldi tájban. Bajának ezért „csak” vármegye-házát kellett építenie, amely megidézte a magyar vármegyék fénykorát, a 19. század elejének klasszicizáló stílusát (2. kép).⁵¹ Baja egyéb építkezéseit inkább a „modernizáció” hangsúlyozása jellemzi. Az elveszett délvidéki városok karakterének kidomborítására Bajának igazából nem is volt szüksége, hiszen történeti építészetében hordozta azt. A bácskai *genius loci* itt nem áthelyeződött, hanem átértékelődött. Amit egykor városok láncolata képviselt, azt 1920 után már csak egyetlen megmaradt város, Baja vitte tovább.

A három esetet összevetve látható, hogy az adminisztratív kényszer-vármegyeszékhelyek hangsúly-áthelyeződése elsősorban intenzív építkezéseket hozott. Új városrészek születtek közigazgatási intézményekkel, illetve hivatalnoki lakásokkal. Ennyiben a kényszer-vármegyeszékhelyek valóban áthelyeződései a közigazgatási funkciónak. Ha azonban az épületek szimbolikus üzeneteit igyekszünk kódolni, látható, hogy nem volt elvárás az elveszett város karakterének pontos áthelyezése, másolása. Ehelyett inkább egy általános nemzeti (barokk), esetleg regionális (erdélyi, bácskai) architektúrát vettek mércéül, amely a magyarság egységét hangsúlyozta. Ám ez az időszak sem tartott sokáig, mert a harmincas évektől megjelenő

⁵⁰ Berettyóújfalu építész a debreceni Csanak József volt, mellette megemlíthető még Scho-ditsch Lajos (vármegye-háza). Megyeri-Pálffy – Marótzky 2020.

⁵¹ A volt huszárlaktanyából átalakítva tervezte Münnich Aladár (1923). Baja két világháború között legjelentősebb építészé azonban nem ő, hanem Nagy András volt. Ifj. Nagy 2001: 114.

modern, funkcionista irányzat fokozatosan kiiktatta az elveszett helyekre utaló szimbolikus jelek használatának a lehetőségét is.

A tenger mellék áthelyeződése

Fiume és környéke két szempontból is kitüntetett pontja volt a századforduló magyarságának. Egyrészt gazdasági értelemben ez volt a hazai exportkereskedelem kapuja (főként a gabona miatt), másrészt a Mediterráneum felé irányuló arisztokrata jellegű turizmus helyszíne.⁵² Egyiknek a szerepét 1920 után a dunai szabad kikötő, a másikat a Balaton vette át. A következőkben ezekkel foglalkozom részletesebben.

A fiumei kikötő ügye már a reformkorban világos célként fogalmazódott meg. Kossuth Lajos „Tengerhez magyar. El a tengerhez” című programadó írásában felvázolta az Alföld és a tenger mellék összekapcsolásának programját.⁵³ Fiume a 19. század során a magyar mezőgazdasági export és általában a magyar középhatalmi ambíciók szimbóluma lett. Fiume volt a magyar nemzet dualizmus kori expanziójának sikertörténete, a „korona legszebb ékköve”.⁵⁴ A régi olasz óváros és az új, a dualista államépítés korában felvirágzó tengerparti paloták, illetve a nyaralóövezet elkülönülése a gyarmatosító nagyhatalmak által létrehozott városok mintázatára emlékeztet.⁵⁵ Ezzel kapcsolatban így ír a Borovszky Samu-féle vármegyei monográfia: „Fiumében [...] három részt kell megkülönböztetnünk: az ósdi külsejű, régi olasz jellegű ó-várost, szűk, girbegurba, két-három emeletes házakkal bíró utcáival; az újvárost, mely a tengerpartot foglalja el három, négy-emeletes, modern épületeivel, kikötőjével, pályaudvarával, tárházaival, széles egyenes útvoalával; végül a Karszt lejtőjén az alközségek területét külön vagy apró csoportokban együtt álló kisebb lakóházaival és nyaralóival.”⁵⁶

A város és környékének elvesztése szellemi és gazdasági űrt hagyott maga után, ezért a Horthy-rendszer kiemelt stratégiai feladatának tekintette a tengeri kijárat újbóli megnyitását. Mivel a tenger mellék visszatérésével a legoptimistább revíziós politika sem számolhatott, a dunai kereskedelem felfuttatása jelenthetett kárpótlást. A Bethlen-kormányzat egyik legjelentősebb beruházásaként született meg a csepeli szabad kikötő, amely a magyar gyárakban készült speciális (folyami

⁵² Eszik 2015.

⁵³ Kossuth Lajos összes munkái. Hírlapi cikkei II. 1843–1848. Elérhető az Arcanum adatbázisában – letöltés: 2021. február 23.

⁵⁴ Juhász 2020.

⁵⁵ Kostof 1999: 44.

⁵⁶ Sziklai 1897: o. n.

és tengeri forgalomra is alkalmas) hajók révén a tengeri kereskedelembe is bekapcsolódott volna.⁵⁷ A fiumei és a csepei gabonaraktár hatalmas tömbje, a hozzá vezető vágányok és emelődaruk alkotta ipari táj idézetszerű pontossággal mutatja az elveszett tengeri kijárat pótlásának igényét (3-4. kép).

A tengermellék megidézésének ennél is egyértelműbb aktusa volt a Horthy Miklós-híd (Petőfi-híd) haditengerészeti emlékműve (1937, 5. kép). A talapzat a kormányzó egyik kedvenc hajójának (Novara) orrformáját mutatja, a világítótorony pedig a fiumei világítótorony másolata.⁵⁸ A határon túli területek ilyen jellegű megidézése korántsem volt egyedi eset a korszakban. A leghíresebb másolati emlékmű a Margitszigeten álló zenélő kút, aminek felállításában az erdélyi Teleki Domonkos játszott kiemelkedő szerepet.⁵⁹

A tengermellék szelídebb, a nyaralókultúrát képviselő *genius loci* hagyományának Dél-Pest ipari körzetében nehezen találhattak volna helyet. A mediterrán táj megidézéséhez a Balaton kínálta magát. A táji keretek hasonlóságát nem volt nehéz felfedezni, hiszen a turizmusban oly fontos szerepet játszó, Fiuméba tartó Déli Vasút a tó partján futott. A déli part racionálisan szervezett, négyzetes utcaszerkezetű nyaralótelepei ennek a vasút által képviselt mérnökszemléletnek, illetve ipari kapitalizmusnak a települési kivetülése. Természetesen a Balatont nem az 1920 utáni nemzedék fedezte fel, de a két világháború közti időszakban felerősödött a „mediterrán hangulat” iránti fogékonyság.⁶⁰ A Déli Vasút mérnöke, Neő Ákos olasz villákra emlékeztető indóházakat tervezett, amelyek közül a bélatelepi a legsikerültebb (6. kép).⁶¹ Ugyanebben az időben átalakult a Balaton arculata is. A kövezett sétányok, vitorlaskikötők és a vízbe benyúló mólók egy megszeliđített, illetve technicizált tájat formáltak, olyan látványt, amelyet Fiume kapcsán már megszokhattak az utazók.⁶² A balatoni turizmus felfutását segítette Cholnoky Jenő tudományos népszerűsítő munkája is, amelyben előszeretettel használt tengeri metaforákat: „A homokkőhegység Riviéráján gyönyörű hely az Ábrahám-szőlők lejtője.” Máshol: „Nagyszerű látványok ezek! Menjünk föl a boglári Várhegy keleti oldalára. Végig tekinthetünk Lelle felé a turzáson s mögötte látjuk a lagunát, a Lellei-berket.”⁶³ A nyaralótelepek építészetében is visszaköszön a tengermellék,

⁵⁷ Cseh 2018: 46.

⁵⁸ Adatforrás: Köztérkép internetes lexikon: <https://www.kozterkep.hu/3371> – letöltés: 2021. február 24. Bejegyzés Potó 1989 nyomán.

⁵⁹ Uo. <https://www.kozterkep.hu/2877/bodor-kut> – letöltés: 2021. február 24.

⁶⁰ Szabó 2011.

⁶¹ Kubinszky–Gombár 1989: 83.

⁶² Wettstein 2013.

⁶³ Cholnoky 1936: o. n.

még akkor is, ha tudjuk, itt nem egy speciális adriai stílusról, hanem általában egy könnyed, díszített, erkélyekkel, verandákkal, előkertekkel teli általános „nyaraló-hangulatról” beszélhetünk. Az elveszett Mediterránuemot a kertek növényzete is megidézhetette: a szőlőskertek és gyümölcsfák, a ház elé ültetett mandula- vagy a fügefá.

Hegyvidék

1920 után Magyarország gyakorlatilag hegyvidék nélkül maradt. A 19. századi nemzeti táji narratívákban a hegyvidéknek legalább három jellegzetes identitásformája azonosítható. Az első az arisztokrácia tájhasználat, amely az erdőkben (többek között a Keleti-Kárpátokban) tágas vadászterületeket tartott fenn.⁶⁴ A második a polgári jellegű hegyvidék, elsősorban a Tátra, amely hazánkban a modernitásban gyökerező ideális kirándulótáj modelljévé vált.⁶⁵ A harmadik érdeklődési terület a néprajz. Noha a magyarság alapvetően a medence közepének alacsonyabb térszínein tömörült, létrejött néhány olyan kultúráj, így például a Palócföld, Kalotaszeg és Székelyföld, ahol montán elemeket felmutató tájhasználat és néprajzi jelleg alakult ki.⁶⁶ Ezek a hegyvidéki táji atmoszférák 1920 után áthelyeződtek az Északi-középhegység vidékére.

Mivel leglátványosabb a hegyi turizmus délre helyeződése volt, ezzel érdemes kicsit bővebben foglalkozni. A Tátra-kultusz kialakulásában – akárcsak Fiume esetében – egy alapvetően gazdasági céllal létrehozott vasútvonal, a Kassa–Odenberg (Bohumin) jelentette az első lépést.⁶⁷ Nem sokkal a vasút megnyitása után, 1873-ban megalakult a Magyarországi Kárpát Egyesület (MKE). Elsősége okán a Tátra (különösen Ótátrafűred) fejlődése mintaértékűvé vált, aminek a mintájára kezdték megszervezni az ország turistaéletét a 19. század végétől.⁶⁸ A hegyi kirándulósport és a köré szerveződő egyesületek a 19. századi polgárság elhagyott tájakat preferáló esztétikai értékítéletét éppúgy kifejezték, mint az elzárt területekre való rácsodálkozás élményét (nyitott síkvidék – zárt hegyvidék).⁶⁹

⁶⁴ Kaposi 2014: 173.

⁶⁵ Jusztin 2006: 189. A turizmus szemiotikai elméletét lásd: MaCannell 1999, összefoglalja: Pusztai 2010.

⁶⁶ Kósa 1998: 302.

⁶⁷ Nagy 1996.

⁶⁸ Az MKE-ből kivált Magyar Turista Egyesület (1891) országos hálózatra törekedett, de már ekkor megfigyelhető, hogy a Budapest környéki hegyekben különösen aktív volt, így pl. Dobogókőn vagy Galyatetőn modern turistaházat épített. Szabó 2011: 79.

⁶⁹ Dabrowski 2006: 557.

A századfordulós polgárság életében oly fontos régiót 1920 után mindenképpen pótolni kellett, annál is inkább, mert a két világháború közti társadalmi berendezkedés gerincét adó réteg igényeiről volt szó.⁷⁰ „A »hegyek nélkül maradt turisták«, ahogy a Turisták Lapjának cikkírója kesereg, be kellett, hogy érjék középhegységeinkkel.”⁷¹ A két világháború között gyors ütemben fejlesztették a bevezetőben említett Parádfürdő mellett Galyatetőt és Lillafüredet is. Noha a Mátrában és a Bükkben a táji keretek jóval szelídebbek, mint a Magas-Kárpátokban, az építészeti karakter (az „alpesi” fafaragások, a romantikus, már-már mesebeli tornyokkal teli megformálás) előhívja Ótátrafüred emlékét. Az illúziót csak fokozza az olyan táji elemek párhuzama, mint pl. a Hámori-tó és a Csorba-tó (7–8. kép).

A hegyvidék arisztokratikus használatának változása, a hegyi vadászterületek átköltözése a polgári turizmushoz képest kevésbé látványos volt ugyan, de szintén jól dokumentálható. Itt csak az Aggteleki-karszt területén fekvő Derenk falu felszámolását említem meg, ahol 1943-ban kormányzói vadászterületként medvéskertet kívántak kialakítani. A falu teljes határát kártalanítás mellett kisajátították, a házakat szétbontották és a folyó völgyi településekre szállították át.⁷²

Végül a néprajzi tájak áthelyeződésére lehet példa Hollókő és környéke.⁷³ Hollókő néprajzi felértékelődése nem volt előzmények nélküli, hiszen része a palóc nagytájnak. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a századforduló népi építészeti irodalmában a palóc építészet kevésbé hangsúlyos, szemben a Székelyfölddel vagy Kalotaszeggel.⁷⁴ 1920 után azonban a helyzet megváltozott, a korabeli értelmiség felfedezte a dombok közt fekvő község építészeti értékeit. Ez a felfedezés persze nem korlátozódott Hollókőre. Általában is megfigyelhető, hogy a két világháború közti építésznevezeték a megmaradt tájak felé fordult. Az az archaikus építészeti tudás, amelyet korábban Erdéllyel azonosítottak, most általában kiterjedt az eklektika által nem érintett, vasúttól távoli paraszti világ emlékeire.⁷⁵

Műemlékek

Történeti okokkal magyarázható, hogy a műemlékekben leggazdagabb régiók elsősorban a Magyar Királyság peremvidégein helyezkedtek el. 1920 után meg-

⁷⁰ Bódy 2020.

⁷¹ Juszti 2006: 199.

⁷² A falu felszámolása a hazai nemzetiségek történetében is jelentős állomás, mert Derenk volt az egyetlen lengyel többségű falu a trianoni Magyarországon. Csontos é. n.

⁷³ Harlov-Csörtán 2019: 119.

⁷⁴ Déry 1995.

⁷⁵ Hámori 2004: 5.

figyelhető a műemléki jelleg áthelyeződése, egyrészt földrajzilag, másrészt hangsúlyjaiban. Földrajzilag annyiban, hogy a peremvidék középkori alapokon nyugvó városai helyett a 18. századi barokk újjáépítés során fejlődő terület került az érdeklődés középpontjába. A másik szembeötlő változás, hogy a megmaradt területeken a már elpusztult, de régészetiileg még kibontható, illetve rekonstruálható emlékek felé fordult a figyelem.

A hazai tájrepresentációkban a két világháború közt megfigyelhető a Szepesség és a Királyföld „lehúzódása” az úgynevezett vásárvonalra, a Vác, Hatvan, Eger, Miskolc kijelölte városláncolatra. Ezzel együtt a műemléki szemlélet is átalakulóban volt, a középkor helyett a barokk, különösen az egyházi barokk építészet kapott nagyobb figyelmet.⁷⁶ Az átrendeződés leginkább szembeötlő példája Kassa és Miskolc. Az iparáról neves borsodi megyeszékhely történeti értékei 1920 után váltak országos jelentőségűvé. Művészek örökítették meg az óváros szegényes, de történeti múlttal teli utcáit.⁷⁷ A hely szellemének áthelyeződése kapcsán kétségkívül az új „deszkatemplom” a legbeszédesebb, amely erdélyies (illetve általában „kárpáti”) hatást céloz meg. A korabeli református templomépítészetben amúgy is jelen lévő erdélyi hagyomány a városban különösen erős szemiotikai utalást kapott azáltal, hogy Miskolc a megmaradt hegyvidék kapuja lett.⁷⁸

Míg keleten Kassát, nyugaton Pozsonyt kellett pótolni, legalábbis műemléki értelemben. Sopron 19. századi urbanizációját tekintve nem vetekedhetett Pozsonnyal, de a városképp gazdagsága okán igen. Ráadásul a soproni Tűztorony látványbeli és hangulati párhuzamot alkotott a pozsonyi Szent Mihály-kapuvall. Itt nem arról van szó, hogy Sopron megörökölte volna Pozsony pozícióját, csupán arról, hogy két, a Bécsi-medencével intenzív építészeti kapcsolatot ápoló város közül az egyik továbbra is megmaradt, műemlékileg kutatható és bemutatatható volt a magyar szakemberek számára. A nyugati határ régióban máshol is megfigyelhető, hogy műemléki helyek duplumai jöttek létre, így a főúri rezidencia Kismarton és Fertőd vagy a középkori architektúrájú kisvárosok Ruszt és Kőszeg esetében.

A műemléki városok átrendeződésénél is lényegesebb változást hozott a régészeti lehetőségek felismerése az elveszett középkori (illetve antik) múlt bemutatásának

⁷⁶ Ezzel kapcsolatban kiemelkedő jelentőségű Wälder Gyula egri tevékenysége, aki felújításaival, új épületeivel végeredményben megteremtette az egységes barokk-rokokó városképet Egerben. Paár 2018: 319.

⁷⁷ Pirint 2019.

⁷⁸ Építész: Szeghalmi Bálint 19. Adatforrás: műemlékem.hu – letöltés: 2021. február 25. Az erdélyi határokról lásd: Baku 2017.

a módszereként.⁷⁹ Gerevich Tibor a Római Magyar Intézet igazgatójaként ismerkedett meg a régészetet és a városrendezést összekapcsoló olasz gyakorlattal.⁸⁰ A régészeti feltárható múlt megjelenítésének kiemelt példái az esztergomi vár-hegy (királyi vár, 9. kép) vagy a Margitsziget (romkert). A rombemutató program igyekezett a periférián megmaradt, de immár határral elválasztott középkori királyság emlékanyagát feltámasztani, kézzelfogható műemlékek formájában prezentálni.⁸¹

Zárszó

Nem állítom, hogy a felsorolt példák lefedik a *genius loci*-áthelyeződések teljes körét. Kimaradtak például az emlékművek, a Trianon-kertek, a református templomok, az egyetemek vagy az új vasúti csomópontok. A sort hosszan lehetne folytatni. A módszertani kérdés inkább az, meddig és milyen minőségben értelmezhető egy alapvetően építészeti, városrendezési vagy tájrendezési beavatkozás a *genius loci* áthelyeződéseként. Ehhez pedig az eddig felsorolt példák is elég támpontot adnak, amennyiben azokat az építészetszociológia társadalmi morfológiai elméletének keretébe illesztjük. Az elemzésben bemutatott példák nyomán mindenekelőtt a hely elvesztésének és újjáalkotásának a folyamata bontakozik ki.

Halbwachs elméletére visszautalva az 1918–20 közötti határváltozás a magyarság történetében felfogható egy olyan gyors társadalmi átalakulásként, amellyel szemben az épített kultúra kontinuitása fékező erőként hatott. Halbwachs a középkori katedrálisok lerombolását említi, ahol is hasonló módon egy társadalmi csoport elvesztette építészeti beágyazottságát.⁸² Arra a következtetésre jut, hogy – noha nagyobb narratív erőfeszítést igényel – a közösség képes egy már elpusztult épülethez is kötődni. Az ilyen épület, város, illetve táj azonban idővel elveszíti gyakorlati jelentőségét, tisztán emlékezzé válik, amely helyett az új materiális környezet kezdi betölteni az épített környezet alapvető gyakorlati és szocializációs (normák rögzítése) folyamatait. A trianoni határváltozás során hasonló folyamatokat figyelhetünk meg.

A vármegyei székhelyek, kikötők, nyaralótelepek építkezései mindenekelőtt pótolták az elveszett helyek társadalmi funkcióit. Azt látjuk, hogy néhány évti-

⁷⁹ Prokopp–Vukov–Wierdl 2014.

⁸⁰ Mezős 2015.

⁸¹ Emellett Pannónia római örökségének a bemutatása is nagy hangsúlyt kapott.

⁸² Halbwachs 1991: 129.

zed alatt létrejött a nemzeti táj kettős struktúrája, amelyben létezik egy eredeti, 19. századi ideáltípus (Adria, Tátra, Szepesség) és annak trianoni határokon belüli változata (Balaton, dunai kikötők, Északi-középhegység). A Halbwachs-féle társadalmi morfológia ételmében tehát itt nem a környezet (építészet), hanem a környezeti igények (funkciók) voltak állandóak. Az elveszett és pótolta helyeken pedig az építészet jelölő képessége révén megjelenhettek olyan alkotások, amelyek maguk is előhívták az elveszett környezetet. Legalábbis addig, amíg a historizálás gyakorlata megengedte a direkt formai átvételeket.

A húszas évek végétől azonban az építészeti kánon Magyarországon is jelentős átalakuláson ment keresztül. Ennek során az utalásokat bátran alkalmazó historizáló építészet fokozatosan átadta helyét a naprakészséget hangsúlyozó, letisztult, funkcionalista modernitásnak. Az új vármegyei székhelyek vagy az üdülőkörzetek a harmincas évektől a modern építészet szellemében épültek tovább, jelezve, hogy az ország gazdasági fejlődése a trianoni sokk ellenére sem állt meg.⁸³

Tovább lépve azt is látnunk kell, hogy a határon túlra került területek többségének 1920 utáni építészeti fejlődésében (Csehszlovákiában mindenképp) a modern építészet hamarabb és nagyobb hangsúllyal volt jelen. Ez a tapasztalati valóság egyre messzebb került a magyar nemzeti tájról őrzött emlékezeti struktúráról, amely a határon túlra került területeket az 1918-as állapotukban rögzítette. Az elveszett területek archaizálódása a nemzeti emlékezetben további érdekes szemiotikai kérdéseket vet fel. Így például vizsgálható lenne, hogy ugyanaz a modern építészeti formanyelv miként lett a trianoni Magyarországon a korszerűség szimbóluma, míg a határon túl az idegen megszállásé. Ezzel összefüggésben pedig kitapintható egy magyar–magyar narratíva is, amely a határon túli területek magyar építészetében csak a régít látja és láttatja.

Ami a dolgozat módszertani részét illeti, elmondható, hogy a *genius loci* szellemi és fizikai beágyazottságának párhuzamos láttatása, tehát az építészet-szociológiai szempont következetes alkalmazása új megvilágításba helyezhet olyan közismert és sokat elemzett témát is, mint Trianon társadalomtörténete. Az elemzés során többek között láthatóvá váltak azok a feszültségek, amelyek a verbális cselekvés (revíziós politika) és az építészeti cselekvés (országépítés) között meghúzódtak. Míg előbbi igyekezett fenntartani a határok ideiglenességének tudatát, utóbbi az új államhatárokhoz igazodóan cselekedett. A trianoni Magyarország ebben az értelemben az utódállamok sorát gyarapítja, csak éppen nem egy kitágult, hanem egy összezsugorodott államkeretet kellett kitöltenie az otthonosságot sugalló *genius loci* szemiotikai jeleivel.

⁸³ Tomka 2020.

Hivatkozott irodalom

- Allsopp, Bruce 1983: *Merre tart az építészet?* Budapest.
- Ankerl Géza 1991: *Építészet és kommunikáció*. Budapest.
- Baku Eszter Judit 2017: „Az Úr asztala köré gyűlvén”: Tiszáninnen és Tiszántúl két világháború között épült református templomai. In: Köllő Gábor (szerk.): *XXI. Nemzetközi Építéstudományi Konferencia: ÉPKO 2017*.
- Balogh István 1983: *Az építészeti forma*. Budapest.
- Balogh Piroska 1998: Transzilvanizmus: revízió vagy regionalizmus? In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest, 156–174.
- Baumberger, Christoph 2014: Neue Arbeiten zur Architektursemiotik: Zur Einführung. *Zeitschrift für Semiotik* (36.) 1-2. (Themenheft Architektur, Zeichen, Bedeutung: Neue Arbeiten zur Architektursemiotik) 3–12.
- Bódy Zsombor 2020: A magyar társadalom az első világháború és Trianon után. *Magyar Tudomány* (181.) 6. 761–773.
- Bourdieu, Pierre 2010: A habitus és az életstílusok tere. *Replika* 72. 49–94.
- Bőhm Gábor – N. Kovács Tímea – Mester Tibor (szerk.) 2005: *Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*. Budapest.
- Cholnoky Jenő 1936: *Balaton*. Budapest. (<https://mek.oszk.hu/00500/00574/html/> – letöltés: 2021. február 24.)
- Cseh Valentin 2018: *A Nemzeti és Szabadkikötő története a XIX. század végétől napjainkig*. Budapest.
- Cseke Péter 1997: Az Erdélyi Fiatalok szerepe a kisebbségi értelmiségnevelésben. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1. 23–35.
- Csontos László é. n.: *Lengyel sziget a magyarság tengerében*. (<http://derenk.hu> – letöltés 2021. február 25.)
- Dabrowski, Patrice 2016: A Kárpátok „felfedezése”. *Történelmi Szemle* 4. 555–564.
- Déry Attila 1995: *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében*. Budakeszi.
- Egry Gábor 2015: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest.
- Ekler Dezső 2018: *Tértörténetek*. Budapest.

- Eszik Veronika 2015: A magyar–horvát tengermellék mint nemzetiesített táj: adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához. *Korall* (16.) 62. 75–96.
- Fabó Beáta – Anthony Gall 2013: *Napkeletről jöttem nagy palotás rakott városba kerültem, Kós Károly világa 1907–1914*. Budapest.
- Fischer, Joachim 2009: Zur Doppelpotenz der Architektursoziologie. In: Joachim Fischer – Delitz Heike: *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie. transcript (sozialtherorie)*. Bielefeld, 385–414.
- Gall, Anthony 2019: *Kós Károly*. Budapest. (Az építészet mesterei)
- Gráfik Imre 1988: A népi építészeti szemiotikai megközelítésének lehetőségeiről. *Tér és Társadalom* (2.) 3. 87–104.
- Gyáni Gábor 2016: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest.
- Halbwachs, Maurice 1991: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main.
- Halbwachs, Maurice 2002: *Soziale Morhologie*. Konstanz.
- Hámori Péter 2004: Az ONCSA (Országos Nép és Családvédelmi Alap) – Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából. *Országépítő* 2. 5–12.
- Harlov-Csörtán Melinda 2019: Hollókő, az (újra)teremtett genius loci. In: Tamáska Máté – Kollár Árpád (szerk.): *A genius loci: Irodalom és építészeti*. Budapest, 115–134. (TÉRformák – TÁRsadalomformák 5.)
- Hassler, Uta – Nerdinger, Winfried Hg. 2010: *Das Prinzip Rekonstruktion. Denkmalpflege, Wiederaufbau, historische Bauten*. Zürich.
- Holl András 2010: Herz Miksa pasa „Kairói utcája” az 1893-as chicagói világkiállításán. OTKA kutatási beszámoló. (<http://real.mtak.hu/id/eprint/2282> – letöltés: 2021. február 23.)
- Horváth Jenő 1939: *A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja*. Budapest.
- Ifj. Nagy András (szerk.) 2001: *Nagy András emlékezete. Egy kisváros, Baja főépítésének munkássága*. Baja.
- Juhász Imre 2020: *Fiume – Egy közép-európai város és kikötő a hatalmi érdekek metszéspontjában*. Budapest.
- Jusztin Márta 2006: „Utazgassunk hazánk földjén!”: a belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. *Korall* (7.) 26. 185–208.

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

- Kaposi Zoltán 2014: A hazai arisztokrácia gazdasági tagoltsága a 19. század utolsó harmadában. In: Buhály Attila – Reszler Gábor – Szoboszlai György: *Falak és választóvonalak a történelemben*. Nyíregyháza, 167–180.
- Keményfi Róbert 2017: „Szakrális földrajz”. A képzetes magyar geotest. *Néprajzi Látóhatár* (28.) 3-4. 9–38.
- Klement Judit (2010): *Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19-20. században*. Budapest.
- Kósa László 1998: *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest.
- Kós Károly 1998: Kiáltó szó. In: K. Jakab Antal (szerk.): *Magyar irodalom Bánffy Miklóstól Szilágyi Domokosig*. Kolozsvár, 101–117.
- Kostof, Spiro 1999: *The City Assembled. The Elements of Urban Form Throught History*. London.
- Kovács Dániel 2020: Nagyobbat álmodók: Trianon és a magyar építészet III. (<https://epiteszforum.hu> – letöltés: 2021. február 25.)
- Kubinszky Mihály – Gombár György 1989: *Vasútállomások Magyarországon. Épületek 1846–1988*. Budapest.
- Lichtenberger, Elisabeth 2011: *Die Stadt, von der Polis zur Metropolis*. Darmstadt.
- Ligetfalvi György – Majkó Zsuzsanna 2017: *Városliget lexikon*. Budapest.
- MacCannell, Dean 1999: *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. Oakland.
- Major Máté 1960: *Építészettörténet. Tőkés és szocializmust építő társadalmak építészete*. Budapest.
- Megyeri-Pálffi, Zoltán – Maróty, Katalin 2020: Changes in Administrative Status and Urban Built Forms of the Town Centre of Berettyóújfalu after the Second Word War. *Építés – Építészettudomány* (48.) 3–4. 305–330.
- Mezős Tamás 2015: Italian-Hungarian Relationship over 100 Years of Monument Preservation (1848–1949) (Cento anni di rapporti italo-ungheresi nell’ambito della tutela dei monumenti.) *Periodica Polytechnica – Architecture* (46.) 2. 88–91.
- Nagy Tamás 1996: A Kassa-Oderbergi Vasút rövid története. *Belvedere Meridionale* (8.) 5–6. 44–64.
- Nierhaus, Andreas 2014: Zeichnungen, Modelle, Musterbauten. Architektur als Medium auf der Weltausstellung. In: Wolfgang Kos – Ralph Gleis: *Experiment Metropole. 1873: Wien und die Weltausstellung*. Wien, 142–149.

- Norberg-Schulz, Christian 1982: *Genius loci, Towards a Phenomenology of Architecture*. New York.
- Paár Eszter Szilvia 2018: Wälder Gyula (1884–1944). (Nem csak) a neobarokk mestere. In: Rozsnyai József (szerk.): *Építőművészek. A historizmustól a modernizmusig*. Budapest, 306–337.
- Pamer Nóra 1986: *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest.
- Pevsner, Nikolaus 1972: *Az európai építészet története*. Budapest.
- Pirint Andrea 2019: „Kilátás a Nagy-Avasról”: Miskolc két világháború közötti városképfestészetének történeti háttere. In: Tamáská Máté (szerk.): *Változó szerepek, változó városképek. Kassa és Miskolc a 20. században*. Budapest, 119–126. (TÉRformák – TÁrsadalomformák 3.)
- Pleskovics Viola 2020: *(Fel)épülni Trianonból*. (<https://epiteszforum.hu> 2020.02.29. – letöltés: 2021. február 22.)
- Póto János 1989: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. Budapest.
- Priatková, Adriana – Pásztor, Péter 2012: *Oelschläger-Öry*. Košice.
- Prokopp Mária – Vukov Konstantin – Wierdl Zsuzsanna 2014: *A feltárástól az újjászületésig. Az esztergomi királyi várkapolna története*. Esztergom.
- Pusztai Bertalan 2010: A nemzeti és turisztikai táj kapcsolata. Turizmuszemiotikai megfontolások a látványosság és a táj jelentésének konstrukciójáról. *Tabula* (13.) 1. 3–18.
- Révész Tamás 2019: *Nem akartak katonát látni? – A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 4.)
- Romsics Ignác 1998 (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest.
- Sármány Imola 1990: *Historizáló építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Budapest.
- Schroer, Marcus 2009: Materielle Formen des Sozialen. Die „Architektur der Gesellschaft” aus Sicht der sozialen Morphologie. In: Joachim Fischer – Delitz Heike: *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie*. Bielefeld, 19–48.
- Simon Mariann 2002: Helyek és szellemek: a genius loci a kilencvenes évek hazai építészetében. *Architectura Hungariae* (4.) 4. (http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/16/16simonm.html – letöltés: 2021. február 23.)

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

- Steets, Silke 2015: *Der Sinnhafte Aufbau der gebauten Welt. Eine Architektursoziologie*. Berlin.
- Szabó Pál Csaba 2011: „Isten leesett könnyecppje.” A Balaton a történelmi Magyarország turisztikai kínálatában. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica* 136. Szeged, 77–98.
- Székely Miklós 2012: *Az ország tükei. A magyar építészet és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának világkiállításain*. Budapest.
- Sziklai János 1897: Fiume. In: *Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. (Magyarország Vármegyéi). Elérhető az arcanum.hu adatbázisban, a kiadványok között. Letöltés: 2021. február 23.
- Tamáská Máté 2015: *Donaumetropolen. Wien – Budapest: Stadträume der Gründerzeit. Tér és társadalom a dunai metropoliszokban. Bécs és Budapest a dualizmus korában*. Salzburg–Wien.
- Tamáská Máté 2016: Komárom Duna-partjának várostörténete a kezdetektől 1945-ig. *Építés – Építészettudomány* (44.) 1-2. 107–128.
- Tamáská Máté 2020: Gondolatok az építésztársadalmi és a szociológia viszonyáról. *Szociológiai Szemle* (30.) 1-2. 54–71.
- Tamáská Péter 2020: *Trianon előszele – márciusi vihar*. Budapest.
- Tomka Béla 2020: A trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. *Korunk* (3.) 5. 73–84.
- Ujváry Gábor 1995: Klebelsberg Kuno tudománypolitikája: „a legkonkrétabb, leggyakorlatibb s ugyanakkor a legnagyobb álmú magyar kultúrpolitikus”. *Iskolakultúra* (5.) 15-16. 179–188.
- Urry, John 2012: A turistatekintet. In: Bódi Jenő – Pusztai Bertalan: *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest, 41–61.
- Vecco, Marilena 2020: Genius loci as a meta-concept. *Journal of Cultural Heritage* (41.) 225–231.

- Veress Dániel 2017: Az építészet mint nemzetépítés. Nemzeti stílustörekvések a magyar, lengyel, cseh (és osztrák) építészetben 1925 előtt. *Korall* (18.) 68. 146–173.
- Vigyázó János 1929: *Parádfürdő és környékének részletes kalauza. Turistaság és Alpinizmus*. Budapest.
- Wesselényi-Garay Andor – Köllő Miklós 2021: Az organikus építészet nullfoka: Kortárs magyar ököregionalista építészet Erdélyben – előszó egy kutatáshoz. In: Jász Borbála – Zuh Deodáth (szerk.): *Szociologizáló hagyományok a magyar építészetelméletben*. Budapest, 165–192. (TÉRformák – TÁRSadalomformák 9.)
- Wettstein Domonkos 2013: Építészet, identitás, Balaton: Regionális stratégiakeresés a harmincas és a hatvanas évek építészetében. *Utóirat: A régi-új Magyar Építőművészet melléklete* 6. 23–28.
- Zeidler Miklós 2002: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest.

Melléklet

1. kép. Komárom városháza (1956). Tervezők Grestenberger Ágoston és Árvé Károly (1929)

Forrás: Fortepan, 91255, adományozó UVATERV

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

2. kép. Baja vármegyeháza (1960).

A volt laktanya átépítésével tervezte Münnich Aladár (1923)

Forrás: Fortepan 2965, adományozó UVATERV

3. kép. A Magyar Leszámtoló és Pénzváltó Bank közraktára Fiumében (1908)

Forrás: Fortepan 86942, adományozó: Magyar Földrajzi Múzeum – Erdélyi Mór cége

4. kép. A Csepeli Szabadkikötő (1939) gabonaraktára

Forrás: Fortepan 123149, adományozó Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Történeti Fényképek Gyűjteménye / Ganz gyűjtemény

5. kép. Haditengerészeti Hősi Emlékmű a fumei világítótorony másolatával (1943)

Forrás: Fortepan 15445, adományozó Orosz Heléna

I. PLENÁRIS ELŐADÁSOK

6. kép. Bélatelep vasútállomás, tervezte Neÿ Ákos 1929

Forrás: Fortepan 114588, adományozó Buzinkay Géza

7. kép. Csorba-tó, háttérbe a Tivoli villa (1906)

Forrás: Fortepan 86826. Adományozó: Magyar Földrajzi Múzeum – Erdélyi Mór cége

8. kép. Hámori-tó, szemben a Weidlich-villa (1908)

Forrás: Fortepan 86680. Adományozó: Magyar Földrajzi Múzeum – Erdélyi Mór cége

9. kép. A várkápolna bejárata Esztergomban (1935)

Forrás: Fortepan 83769, adományozó Ebner